Radjabov Ruslan Rajabmurodovich
Buxoro davlat universiteti
Tarjimashunoslik va lingvodidaktika kafedrasi o‘qituvchisi

TILSHUNOSLAR AHAMIYATIDAGI TINISH BELGILARINING DASTLABKI SHARHLARI

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.7771265

Annotatsiya: Ushbu maqolada tinish belgilarining tarixi hamda turli grammatiklar va tilshunoslarning fikriga ko‘ra, ularning bugungi kundagi rolini, shuningdek, og‘zaki so‘z va tinish belgilari o‘rtasidagi munosabatni o‘rgangan ba’zi eksperimental tadqiqotlarni ko‘rib chiqamiz. Shuningdek, og‘zaki nutqdagi transkripsiyada tilshunoslar tomonidan tinish belgilariga berilgan o‘rinni, jumladan, tinish belgilari va prosodiya o‘rtasidagi aloqalari to‘g‘risida mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tinish belgilari, bosh harf va apostrof, grafik va sintaktik funksiyasi.

KIRISH

Tinish belgilari har doim ham mavjud bo‘lgan emas. Insoniyat olti ming yildan beri yozish bilan shug‘ullanadi, biroq tinish belgilardan foydalanish miloddan avvalgi II asrdan boshlangan. Iskandariyaning buyuk kutubxonasi asoschilari vizantiyalik Aristofan (miloddan avvalgi 257–180) va samotrakiyalik Aristarx (miloddan avvalgi 220–143) tomonidan dastlab yozishmalarni osonlashtirish uchun «Odisseya» va «Iliada»ning nusxalarida tinish belgilari (Causse, 1995: 16; Catach, 1994:17) qo‘llanganligi qayd etilgan. Shuni alohida ta’kidlash joizki, nuqta — bu so‘zlarni ajratish uchun oq bo‘shliqda ishlatilgan birinchi belgi sanalagan. Ilgarigi yozishmalarda so‘zlar gapga aylanganda uzluksiz holatda bo‘lgan (Causse, 1995: 17; Catach, 1994: 12). O‘rta asr qo‘lyozmalarini ko‘chiruvchi ulamolar tinish belgilaridan kam va noyob tarzda matn tarkibida foydalangan (Causse, 1998:15).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tinish belgilari ixtiro sifatida paydo bo‘ldi. XV-asr matbaada birinchi bosma kitoblar 1447-yilda paydo bo‘la boshladi. Bu vaqtda oq rangdan foydalanishning muqaddasligi, bosh harf va apostrof kabi belgilarning yaratilishini rag‘batlantirib, vergul kabi ma'lum belgilarning qo‘llanilishi ko‘payib bordi (Simard, 1993: 3). 1540- yilda Lionlik bosmachi Etiyen Dolet aynan nashrlar uchun mo‘ljallangan tinish belgilariga doir birinchi risolani yaratdi va nashr etdi (Causse, 1998: 186; Catach, 1994: 30). Kos (1998) ma'lumotlariga ko‘ra, ushbu davrda yettita belgi mavjud bo‘lib bular quyidagilar:

. -gapni tugatuvchi nuqta yoki ikki nuqta;

: - gap o‘rtasida qoladigan vergul yoki ikki nuqta;

, - kichik qismlarni ajratuvchi vergul;

? - so‘roq belgisi;

! - hayratni ifodalovchi belgi (undov belgisining ajdodi);

( ) - ikki yangi ochish va yopish belgisi (qavslarning ajdodi);

+ - qo‘shish belgisi.

O‘z navbatida, nuqtali vergul ilgari “periodus” deb nomlangan va dastlab paragrafni tugatgan. Bosmaxona ishchisi Bembo uni birinchi marta 1495-yilda verguldan kattaroq va nuqtadan kichikroq pauzani belgilash uchun qo‘llagan (Causse, 1998: 207; Catach, 1994: 71). XVII-asrga kelib uning vazifasi fikrlashning turli bosqichlarini ajratish edi. U 1869-yilgacha rasman tan olinmagan. Dastlab besh, to‘rt, uch yoki ikkitadan iborat bo‘lgan to‘xtam nuqtalariga kelsak, ular XVII-asrga kelib paydo bo‘la boshlagan.

NATIJALAR

Prosodik funksiya birinchi tushunchaga ko‘ra, tinish belgilari avvalambor pauzal va melodik qiymatga ega. Damouretga ko‘ra vergul, nuqta va nuqtali vergul barcha to‘xtam belgilaridan ustun bo‘lsa, so‘roq belgisi, undov belgisi, ellips, qavs, kvadratli qavs, tire ancha ohangdor belgilardir

(Damourette, 1939: 10-11). Shuningdek, tinish belgilarining barchasi to‘xtam va melodik qiymatga ega ekanligini olimlar tomonidan ta'kidlanadi. Ko‘pgina zamonaviy grammatika yoki tinish belgilariga oid risolalarning mualliflari ushbu fikrni qabul qilishgan.

Tadqiqotchi va grammatika mualliflari uchun tinish belgilarining sintaktik vazifasi ustunlik qilib. Ularning fikricha, tinish belgilar gaplar, so‘zlar va matn bo‘linishlari o‘rtasidagi munosabat belgisidir. Shuning uchun ularning asosiy vazifasi matnni tushunishni osonlashtirish, uning tuzilishini ta'kidlashdir. Bu, xususan, Chenard, Desjardins va Lécuyer (1998), Chartrand (1999) va boshqalar tomonidan himoyalangan holatdir. Dugas (1997) va Drillon (1991), Klod Turnier, o‘z navbatida, tinish belgilarining grafik va sintaktik funksiyasi haqida gapiradi. Uning nazarida “tinish belgilari yozma xabarda fonematik sharhga ega bo‘lmagan belgilar to‘plamidir” (Turnier, 1978: 257), tinish belgilari oldinda yozma so‘zning tuzilishi bilan bog‘liq bo‘lgan butun hodisa, garchi u og‘zaki so‘z bilan munosabatlarni saqlab qoladi. Ushbu tadqiqotning bir qismi sifatida muhokama qilingan asarlarning hech biri tinish belgilari faqat jumlaning ma'nosini aniqlash uchun mo‘ljallanganligini da'vo qilmaydi. Biroq, ma'lum miqdordagi mualliflar tinish belgilarining turli funksiyalari qatorida, bir xil elementlarni o‘z ichiga olgan, ammo turli sintaktik tuzilmalarga ega bo‘lgan jumlalarni farqlash xususiyatini ta'kidlaydilar, bu esa har qanday noaniqlikni yo‘q qilishga imkon beradi. Shunday qilib, Chartrand va boshqalar uchun. (1999), tinish belgilari noaniqlik xavfini kamaytirish uchun jumlalarning turli ma'no birliklariga bo‘linishini belgilaydi. Ularning fikricha, tinish belgilari gapning talqinini o‘zgartirishi mumkin. Mana, ularni ko‘rsatish uchun ishlatiladigan misol sifatida:

Le capitaine de l'équipe a déclaré : «L'entraîneur a su motiver tous ses joueurs» «Le capitaine de l'équipe, a déclaré l'entraîneur, a su motiver tous ses joueurs» (Chartrand et al., 1999: 277).

Ko‘rinib turibdiki, haqiqatan ham xuddi shu ketma-ketlik uchun xabarning ma'nosi tinish belgilarini tushuntirishga imkon beradigan sintaktik butunlikga ko‘ra butunlay farq qilishi mumkin. Catach esa har qanday tinish belgi semantik vazifaga ega , deb hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, vergul holatida uning semantik vazifasi ba'zan ayniqsa ishonchli tarzda namoyon bo‘ladi, xususan, funksional jihatdan farq qiladigan ikki turdagi segmentlarga qarshi turish kifoya:

Elle se cachait la tête sous l'oreiller. Elle se cachait, la tête sous l'oreiller. Tu vois Hélène. I Tu vois, Hélène... (levée d'ambiguïté) J'étais peiné, pas jaloux Tu en as pris deux fois: moi, une fois seulement (ellipses) (Catach, 1994: 68)

Colignon xuddi shu yo‘nalishda juda ko‘p: "Uzoq nutqdan ko‘ra, vergul o‘quvchiga so‘z yoki so‘zning ma'nosini, ya'ni gapning ma'nosini tushunishga imkon beradi, deya hisoblab quyidagi misollarni keltiradi:

Les soldats de la section des pionniers sont là, comme vous l'avez demandé, (les hommes de troupes sont présents) Les soldats de la section des pionniers sont, là, comme vous l'avez demandé, (Bu askarlarning, ehtimol, g‘ayrioddiy jihozlariga alohida e'tibor qaratilgan) (Colignon, 1993: 32)

Tilshunoslar va grammatiklar tinish belgilarining sintaktik vazifasini semantik fvazifasidan ajratish qiyin ko‘rinadi, chunki birinchisi so‘zlarning guruhlanishini ko‘rsatish orqali bizga semantik talqin qilish uchun maslahatlar beradi. Prosodik funksiyaga kelsak, grammatikada va tinish belgilarida keltirilgan qoidalar tavsifiga e'tibor qaratadigan bo‘lsak, u hech qachon yagona emas, chunki u hamma narsadan avval sintaktik dalillar yordamida qoidalari tushuntiriladi. Stilistik funksiya ham qaysidir ma'noda yozuvchi o‘z nutqiga bermoqchi bo‘lgan ma'no bilan bog‘langanga o‘xshaydi, ammo bu vazifani tartibga soluvchi aniq qoidalar kam keltirilgan.

MUHOKAMA

Uch nuqtadan iborat tipografik belgi 1906-yilga qadar to‘xtatuvchi nuqtalar deb atalgan hamda rasman "ellipsis" ga aylanganligi manbalarda qayd etilgan.

Chiziqga kelsak, Katach (1994:75) u qadim zamonlardan beri tuzatish belgisi sifatida ishlatilganligini eslatib o‘tadi, lekin u aynan ahamiyati qanday ekanligiga to‘xtalmaydi. 1660 yilda u birinchi marta nemis matnida dialogda tire ochish uchun ishlatilgan (Catach, 1994: 75). Nihoyat, hozirgi qo‘shtirnoq belgilari XVIII-asrda namoyon bo‘lgan. O‘rta asrlarda ikki qo‘sh vergul har qanday havolalarni yoki diqqatni jalb qilmoqchi bo‘lgan har qanday fikrni belgilab ko‘rsatishda xizmat qilgan (Causse, 1998: 224).

Tinish belgilarining paydo bo‘lishi haqidagi ushbu qisqacha tarixiy sharhdan so‘ng, hozirgi fransuz tilidagi tinish belgilarining aniq vazifasini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Turli grammatikashunoslarga murojaat qilganida, tinish belgilarining to‘rt xil funksiyasini tan olish tushuniladi ya’ni bular: prosodik, sintaktik, stilistik va semantik. Ba'zi tilshunoslar uchun tinish belgilari faqat bitta funksiyaga ega, boshqalari uchun bu turli funksiyalar eksklyuziv emas: tinish belgilari ko‘p funksiyali hisoblanadi, ya'ni u bir nechta rollarni bajarishi mumkin. Tinish belgilarining turli funksiyalarini belgilash uchun ishlatiladigan atamalar ham bittadan farq qiladi, lekin shunga qaramay, yuqorida ko‘rsatilgan to‘rtta funksiyaga ko‘ra guruhlarga ajratish joiz bo‘ladi.

Ushbu tadqiqot davomida og‘zaki nutqning transkripsiyalarida tinish belgilaridan foydalanish mavjudligini tekshirishga harakat qildik. Bizning boshlang‘ich farazimiz shundan iborat ediki, radio yoki televidenie eshittirishlarini transkripsiya qilish va manba nutqining og‘zakiligi haqida xabar berish uchun, transkriptor me'yordan chetga chiqadi va shu bilan ma'lum tinish belgilarini buzadi. Bundan tashqari, qayd etilgan tinish belgilarining alohida qo‘llanilishini og‘zaki so‘zning o‘ziga xos xususiyatlari, xususan, pauza yoki ritm yoki debitdagi o‘zgarishlar kabi prosodik elementlarning mavjudligi bilan bog‘lash mumkin deb taxmin qilingan. Matnni tashkil etuvchi tahlil shuni ko‘rsatdiki, haqiqatan ham bir nechta tinish belgilarining qoidalari buzilgan va bu o‘rganilgan uchta matnda. Hammasi bo‘lib 365 ta nomuvofiqlik holatlari ro‘yxatga olingan. Shundan 287 tasi ish bilan bog‘liq verguldan foydalanish; xususan, 49 ta ortiqcha vergul qo‘yilgan bo‘lsa, 238 ta vergul yo‘qolganligi aniqlangan. Qolgan holatlarning 13 tasi bilan bog‘liq belgilarni almashtirish, qolgan 65 tasi esa nuqtadan sub'ektiv foydalanishga tobe bo‘lgan undovlar ekanligi aniqlandi

XULOSA

Tinish belgilari og‘zaki nutq o‘rtasidagi munosabatlarning turli tomonlari bilan bog‘liq san'atning bir turi. Tinish belgilarining paydo bo‘lishining qisqacha tarixitinish belgilari va prosodiya o‘rtasidagi bog‘liqlik birinchi tug‘ilgan paytdan boshlanganligini aniqlashga imkon beradi. Nina Katach (1994: 15) tinish belgilariga bo‘lgan ehtiyojni keltirib chiqargan uchta talab a) o‘qishda umumiy yordam va atamaning keng ma'nosida nomi, b) matnni joylashuvini qayta ishlash v) ohangdorlikkga yordam berish kabi ahamiyatli jihatlarini keltirgan. Shunday qilib, tinish belgilari ohang bilan bog‘liq holda yaratilgan. Shu bilan birga, u o‘qishdagi noaniqlikni yo‘q qilishga ham xizmat qilishi kerak va nutqda qo‘llash uchun matn noqulaylik tug‘dirmasligi lozim sanalgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Щекочихина М.А Проблемы орфографии в трудах французских учёных XVI XVII веков.

2. Meigret L. Traité touchant le commun usage de l escripture françoise. Paris, 1542. 144 p

3. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvistich-eskix ucheniy.M., 1973.

4. Tory G. Champfleuri. Paris, 1529. 186 p.

5. Галеева Г. И, Кононенко М. В. Новые тенденции в орфографии французско-

го и русского языков
6.Аристотель. Об истолковании // Собрание сочинений в 4-х томах. Москва, 1978. 832 с.
7. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная. Москва, 1990. 273

Radjabov Ruslan Rajabmurodovich
Bukhara State University
Teacher of the Department of Translation Studies and Linguistics

PRELIMINARY REVIEWS OF PUNCTUATION OF LINGUISTIC IMPORTANCE

Annotation. This article examines the history of punctuation and its role today, according to various grammarians and linguists, as well as some experimental studies that have explored the relationship between spoken words and punctuation. In addition, comments on the place given by linguists to punctuation marks in the transcription of oral speech as well as the relationship between punctuation marks and prosody are presented.

Key words: punctuation, capital letter and apostrophe, graphic and syntactic function.

Раджабов Руслан Раджабмуродович
Бухарский государственный университет
преподаватель кафедры переводоведения и языкознания

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ОБЗОРЫ ПУНКТУАЦИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ

Аннотация. В этой статье рассматривается история пунктуации и ее роль сегодня, по мнению различных грамматиков и лингвистов, а также некоторые экспериментальные исследования, изучающие взаимосвязь между произносимыми словами и пунктуацией. Кроме того, представлены комментарии о месте, отводимом лингвистами знакам препинания в транскрипции устной речи, а также о соотношении знаков препинания и просодии.

Ключевые слова: пунктуация, заглавная буква и апостроф, графическая и синтаксическая функция.